

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Grau de Filologia Clàssica

Treball de Fi de Grau

Curs 2022-2023

TÍTOL: Sobre l'hendíadis: concepte i terme tècnic

NOM DE L'ESTUDIANT: Susanna Martínez Llopart

NOM DEL TUTOR: Alejandra de Riquer Permanyer

Barcelona, 19 de juny de 2023

Declaració d'autoria

Amb aquest escrit declaro que soc l'autor/autora original d'aquest treball i que no he emprat per a la seva elaboració cap altra font, incloses fonts d'Internet i altres mitjans electrònics, a part de les indicades. En el treball he assenyalat com a tals totes les citacions, literals o de contingut, que procedeixen d'altres obres. Tinc coneixement que d'altra manera, i segons el que s'indica a l'article 18 del capítol 5 de les Normes reguladores de l'avaluació i de la qualificació dels aprenentatges de la UB, l'avaluació comporta la qualificació de "Suspens".

Barcelona, a 16 de juny de 2023

Signatura:

SOBRE L'HENDÍADIS: CONCEPTE I TERME TÈCNIC

SUSANNA MARTÍNEZ LLOPART

Universitat de Barcelona

RESUM

L'objectiu d'aquest treball és fer un estudi sobre l'hendíadis, una figura estilística que no apareix en els manuals i tractats antics, tot i ser un recurs prou emprat pels autors clàssics. En aquesta anàlisi, es plantegen dos problemes. D'una banda, el terminològic: el pas d'una perífrasi definitòria grega en les fonts conservades, fins al primer ús encunyat del terme tècnic actual. Aquesta qüestió ocupa la primera part del nostre treball. De l'altra banda, la definició d'hendíadis. En aquest segon apartat, es reuneixen les definicions que ofereixen diferents diccionaris i obres de referència en el camp de la Retòrica i l'Estilística, per tal d'analitzar-les i, a més, de contrastar el concepte d'hendíadis clàssica amb el d'hendíadis en llengües modernes, a partir d'exemples clàssics i moderns. Així, es pretén oferir un treball útil per a la consulta sobre aquesta figura estilística.

MOTS CLAU: hendíadis, figures estilístiques, estilística, retòrica, terminologia.

ON HENDIADYS: CONCEPT AND TECHNICAL TERM

The main aim of this work is to carry out a study of the hendiadys, a stylistic figure that does not appear in the ancient manuals and treatises, despite being a sufficiently used resource by classical authors. In this analysis, two problems arise. On the one hand, the terminological one: the transition from a Greek defining periphrasis in the preserved sources, to the first coined use of the current technical term. This question occupies the first part of our work. On the other hand, the definition of hendiadys. In this second section, we bring together the definitions offered by different dictionaries and reference works in the field of Rhetoric and Stylistics, in order to analyse them and, furthermore, to contrast the concept of classical hendiadys with that of hendiadys in modern languages, on the basis of classical and modern examples. Thus, the aim is to provide a useful analysis for consultation on this stylistic figure.

KEYWORDS: hendiadys, stylistic figures, stylistics, rhetoric, terminology

ÍNDIX

1. INTRODUCCIÓ	4
2. DE LA PERÍFRASI AL TERME TÈCNIC	6
2.1. <i>Porfirió</i>	8
2.2. <i>Servi</i>	10
2.3. <i>Mosellanus</i>	12
3. DEFINICIÓ I TERMINOLOGIA.....	14
3.1. <i>Diccionaris més generals</i>	14
3.1.2. Gramàtiques llatines	15
3.1.3. Diccionari general de termes filològics	16
3.2. <i>Diccionaris o manuals més propis de Retòrica i Estilística</i>	17
3.2.1. Definicions d'hendíadis clàssica	17
3.2.2. Definicions més àmplies d'hendíadis	23
4. CONCLUSIONS	31
5. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES	33
5.1. <i>Fonts i traduccions:</i>	33
5.2. <i>Manuals i diccionaris:</i>	34
5.3. <i>Articles:</i>	35

1. INTRODUCCIÓ

La raó per la qual vaig decidir fer aquest treball és, principalment, la meva predilecció personal per l'Estilística, una matèria que permet analitzar i comprendre els textos, a la llum dels recursos d'estil, amb una visió més cabal i completa. En efecte, l'Estilística afecta a tot allò que aconsegueix que una expressió verbal resti personalitzada, individualitzada i embellida per tota una sèrie de trets formals que la fan especial, convincent, personal i bella. Així, els recursos d'estil permeten a cada autor dotar els seus textos d'un color propi.

Dins de la llarga i complexa llista de recursos estilístics, classificats als manuals teòrics en diferents categories, cal destacar l'hendíadis: és un recurs del qual trobem molts exemples als textos clàssics, si bé molt sovint la seva interpretació o sentit no són prou clars, com veurem en aquest treball.

En la majoria de classes de Retòrica, l'hendíadis, juntament amb la hipàl·lage, és una figura esmentada i comentada a partir dels exemples clàssics, però no és tractada amb la mateixa dedicació que altres recursos, ja que la seva anàlisi és més complicada i més interpretativa. El punt clau de l'hendíadis és que s'hi uneixen tant la sintaxi com la semàntica: un concepte és expressat a través d'uns altres dos conceptes units.

La seva dificultat conceptual està relacionada també amb els problemes de definició, freqüents en el camp de l'Estilística i la Retòrica. De fet, si busquem una definició de l'hendíadis als manuals i tractats antics de Retòrica, no la trobarem recollida, ni esmentada o analitzada com a figura, la qual cosa ja planteja un problema, que m'ha despertat una especial curiositat: tot i ser força usada pels autors clàssics, no trobem l'hendíadis definida amb facilitat a l'Antiguitat. D'altra banda, les definicions més modernes d'aquesta figura són molt àmplies per tal d'encabir el concepte d'hendíadis en llengües modernes, que no és exactament el mateix que trobem en les llengües clàssiques.

És molt destacable, també, el fet que la figura no rep un terme tècnic per designar-la fins a un tractat de Retòrica del segle XVI, de Mosellanus. En textos anteriors s'hi fa referència a través d'una perífrasi definitòria grega, a partir de la qual sorgeix el terme que coneixem actualment. En aquest treball, emprem el terme *hendíadis*, amb h (provinent de l'aspiració del neutre grec ἔν), i no *endíadis*, per tractar de respectar en tot el possible l'origen grec de la paraula.

Per tal de proporcionar una anàlisi útil per a la consulta sobre aquesta figura, a tall de tractat monotemàtic, l'objectiu d'aquest treball és oferir i contrastar les diferents definicions de l'hendíadis

que donen els manuals més rellevants d'Estilística i Retòrica. Un altre objectiu, no menys important, és fer un recorregut per diverses fonts primàries conservades, per tal d'il·lustrar els problemes de terminologia que presenta aquesta figura, és a dir, el pas de la perífrasi definitòria de l'hendíadis fins al primer text on trobem encunyat el terme tècnic que avui fem servir.

2. DE LA PERÍFRASI AL TERME TÈCNIC

Un dels aspectes que fan més interessant l'estudi de l'hendiàdis és que aquesta figura, com a tal, no és esmentada ni analitzada als manuals o tractats antics, tot i que és un recurs estilístic força emprat pels autors clàssics. És a dir, no es fa menció de l'hendiàdis en obres de referència com la *Rhetorica ad Herennium*, l'*Orator* de Ciceró o la *Institutio oratoria* de Quintilià¹. Per això, dediquem un capítol sencer a aquesta qüestió, que, a parer nostre, resulta tan important i, fins i tot, sorprenent.

Descartades, doncs, aquestes fonts - sempre a partir de la cerca realitzada en aquest treball -, atensem a la localització de la figura en altres tipus d'obres.

El primer que cal tenir en compte és el fet que fins al segle XVI, es fa referència a la figura de l'hendiàdis, a través d'una perífrasi definitòria grega, que ara comentarem, sense que en cap text sigui esmentada pel terme tècnic que avui fem servir. A més, tampoc no apareix com a terme estilístic en diccionaris de grec antic, com el *Thesaurus Linguae Graecae*, el *Bailly* o l'*Etymological Dictionary of Greek*.

Si busquem el terme en el diccionari de referència de la llengua llatina, el *Thesaurus Linguae Latinae*, trobem, en primer lloc, que està transcrit al llatí com a *hendyoin*, a partir de la perífrasi grega que el defineix: ἓν διὰ δυοῖν ('una cosa a través de dues'). Com veurem, aquesta serà la informació que contindran la majoria de manuals².

El *Thesaurus* (*ThLL*) no només defineix la figura per mitjà de la perífrasi grega, sinó que cita un autor concret: Servi Maure Honorat (*Maurus Servius Honoratus*), el gramàtic llatí de finals del segle IV. Tot i que el *ThLL* només esmenta Servi com a autor que fa servir la perífrasi definitòria grega, hi ha constància d'un autor anterior que ja l'havia utilitzat.

En referència al primer ús de la perífrasi definitòria grega (a falta d'un terme tècnic), trobem, en un dels manuals més rellevants sobre l'Estilística llatina³, la següent afirmació:

¹ La *Institutio oratoria* (IX, 3, 54) cita *armauirumque cano* només per il·lustrar la unió amb l'enclítica *-que* (en tractar la qüestió de la "unió amb d'altres partícules", en les figures *per adiectionem*).

² Quant a la definició del *Thesaurus*, *vid.* 3. Definició i terminologia

³ *Stilistica latina* de Hofmann (2002).

[...] L'espressione ἐν διὰ δυοῖν ocorre per la prima volta in Porph. ad Hor. *carm.* 2, 15, 18/20, quindi in Serv. ad Verg. *georg.* 2, 192, *Aen.* 9, 601, ecc.

[...] Poiché dunque la figura era poco frequente, ed era considerata non intenzionale, i grammatici greci non sentirono la necessità di farne registrazione.

És el manual de Hofmann qui afirma que el primer ús de la perífrasi definitòria es troba en el comentari a Horaci de Porfirió. També hi afegeix els comentaris de Servi sobre l'obra virgiliana. Això confirmaria, doncs, que aquests dos autors, Porfirió i Servi, són els autors més antics que han fet esment i han comentat la figura.

A més, Hofmann esmenta que el motiu pel qual els gramàtics grecs no van citar aquesta figura (*non sentirono la necessità di farne registrazione*) en els tractats sobre estilística: no només era poc freqüent - informació que trobarem en algunes de les definicions estudiades en l'apartat corresponent - sinó que també era no intencional, és a dir, que no era una figura concebuda i utilitzada de la mateixa manera en què poden ser-ho altres recursos estilístics.

Hi trobem una segona afirmació sobre els tractats d'estilística antics:

La ragione per cui, come osserva giustamente Szantyr (p. 159), l'endiadi è notata per la prima volta solo dai grammatici latini, e non da quelli greci, è ora chiarita da Rossi (1993), secondo la quale, dall'analisi delle orazioni di Demostene, emergono solo pochi casi sicuri di endiadi, dovuti probabilmente più alla lingua che allo stile dell'autore.

Així doncs, explica que aquesta figura va ser observada i comentada pels gramàtics llatins, i no pels grecs, més per una raó lingüística que no pas per l'estil dels autors clàssics (*dovuti probabilmente più alla lingua che allo stile dell'autore*), ja que aquest estudi sobre els discursos de Demòstenes ha confirmat que no hi apareixen massa exemples d'hendiadis (*emergono solo pochi casi sicuri di endiadi*).

A continuació, la *Stilistica latina* fa un resum dels autors clàssics que usen la figura i en dona exemples⁴: de Ciceró comenta que pràcticament no hi ha hendíadis que puguin considerar-se clares, tot i que sí que són freqüents els casos en què la unió copulativa substitueix un substantiu amb adjectiu o participi, però ho atribueix més a raons lingüístiques llatines que no pas estilístiques (*talora il collegamento paratattico ci dà l'impressione di rappresentare un gruppo subordinato solo perché in latino l'intima relazione tra i membri resta perlopiù inespressa*).

Continua enumerant poetes - a part de Virgili, que, com hem vist, sabem que en feia ús-, com Ovidi, Juvenal i Claudià. És significatiu que assenyali que l'hendíadis no només es dona en poesia, sinó també en prosa (influïda per aquesta: *sotto l'influsso della poesia*). Els autors que cita són Livi, Plini el Jove, Sèneca el filòsof i Tàcit, a més d'alguns autors eclesiàstics.

2.1. Porfirió

Tot i que Servi, en fer ús de la perífrasi grega ἐν διὰ δυοῖν i explicar la figura de l'hendíadis - sense esmentar mai el terme tècnic que avui coneixem -, no cita cap font, sabem que hi ha almenys un altre autor anterior que tracta aquesta figura en un comentari sobre un autor clàssic. Segons totes les fonts consultades per al nostre treball, el primer ús registrat d'aquesta perífrasi⁵, ja que no en coneixem un altre anterior, apareix en el comentari dels poemes horacians que fa Porfirió, autor del segle III, com assenyala Hofmann.

Aquest comentari és important en el sentit que es tracta del més antic que conservem sobre les odes horacianes i que és de caràcter escolar. És per això que tracta d'explicar, d'una manera entenedora, les figures estilístiques que s'hi troben. Concretament, ho fa quan comenta l'*Oda 15* del segon llibre, que citem a continuació:

[...] leges sinebant, oppida publico
sumptu iubentes et deorum
templa nouo decorare saxo⁶.

⁴ Hofmann, J. B.; Szantyr, A. (2002), *Stilistica latina* (dir. A. Traina, trad. C. Neri, add. R. Oniga, rev. i índ. B. Pieri). Pàtron [Lateinische Stilistik (1965). Beck]. p. 160.

⁵ Ross, D. (2014), "El origen de los estudios sobre la pseudocoordinación verbal", *Diálogo de la Lengua*, VI, 1989-1334.

⁶ Horaci. *Carmina*, II, 15, 18-20.

El comentari de Porfirió sobre aquesta oda horaciana és el següent:

est ergo hic [figura] schema, quod ἔν διὰ δυεῖν dicimus, unum in duobus, quia unum in duo sensus diuisit, *oppida* enim et *deorum templa* pro eo, quod est oppidorum templa⁷.

El traduïm a continuació:

Llavors, aquí es troba la figura, que anomenem ἔν διὰ δυεῖν, ‘un a través de dos’, ja que es divideix un en dos sentits: perquè “ciutats i temples dels déus” vol dir “temples de les ciutats”.

Analitzem-ne, doncs, el contingut: l'autor diu directament que es tracta d'una figura anomenada ἔν διὰ δυεῖν (variant en el dual grec d'allò que després trobarem com a ἔν διὰ δυοῖν) i la tradueix al llatí com a *unum in duobus*. Explica que el fenomen de l'hendíadis - sense fer-hi referència amb un terme tècnic - és la divisió d'una cosa en dos sentits. En aquesta definició, és curiós el fet que no esmenta clarament la conjunció copulativa (*et*), com sí que farà Servi, detall que serà cabdal en les posteriors definicions de l'hendíadis. De fet, aquesta és una definició més del sentit de la figura que no pas de la seva estructura gramatical. De totes maneres, respon a l'estructura de dos sintagmes nominals units per la conjunció copulativa (un d'ells complementat, *templa*, per l'atributiu *deorum*).

D'altra banda, el text que comenta Porfirió (*oppida et deorum templa*) no ha passat, tot i ser la primera hendíadis registrada en llatí - sempre segons les fonts que coneixem en aquest treball -, a ser l'exemple clàssic. Podem pensar que això es deu al fet que, en ser paraules localitzades en tres versos diferents (vv. 18-20), no és un exemple tan clar⁸.

⁷ Porphyrio, P. *Pomponii Porphyrii Commentarii in Q. Horatium Flaccum*. Meyer (1874), (p. 67). *Oda* II, 15.

⁸ La traducció de Jaume Juan Castelló no desfà l'hendíadis: “s'obligava a que les ciutats i els temples dels déus fossin ornats amb marbre de nova extracció a càrrec de l'erari públic”. Horaci. *Odes* (J. Juan Castelló, Trad.).(Primera edició). (2020). Adesiara Editorial.

2.2. Servi

De Servi són importants, per al nostre treball, dos passatges del comentari sobre l'*Eneida*⁹. Comencem pel passatge en referència al vers 571 del llibre onzè¹⁰:

[11, 571] **armentalis equae indomitae**, scilicet, quae inter armenta feturae causa pascatur: unde sequitur 'et lacte ferino'. [...]. equae autem mammis et lacte ferino ἐν διὰ δυοῖν.

N'ofereim, a continuació, una traducció:

[11, 51] **ramat d'eugues salvatges**, és a dir, "que pasturen entre els ramats per a criar": d'on segueix "i la llet de bèstia". [...] Però, "amb les mamelles d'euga i llet de bèstia" (és) ἐν διὰ δυοῖν.

El punt interessant del comentari és el fet que digui que *equae mammis et lacte ferino* és ἐν διὰ δυοῖν ('una cosa a través de dues') per tal de definir el fenomen estilístic que s'hi dona. Es tracta de la unió de dos sintagmes nominals units amb la conjunció copulativa *que*, com veurem en la nostra anàlisi posterior, és la base de la figura. Trobem l'ús de la perífrasi definitòria en lloc d'un terme tècnic (és a dir, no indica que sigui una hendíadis, sinó que directament l'explica).

Sobre el vers 61 del primer llibre de l'*Eneida*¹¹, Servi explica què és una hendíadis:

[1,61] [...] **molemque et montes** id est molem montis. et est figura, ut una res in duas diuidatur, metri causa interposita coniunctione, ut alio loco "pateris libamus et auro", id est pateris aureis.

Aquest passatge és importantíssim en la nostra anàlisi. Tot seguit, n'ofereim una traducció:

[1,61] [...] **i massa i muntanyes** això és "massa de muntanya". I és una figura, ja que una cosa es divideix en dues, en interposar una conjunció per raons mètriques, com en un altre lloc "libem amb copes i or", això és "amb copes d'or".

⁹ Sobre l'hendíadis en Virgili, *vid.* Marina Sáez, R. M. (2010). "Virtutes et uitia dictionis, selección léxica y su condicionamiento métrico en el *Comentario a Virgilio* de Servio", *L'antiquité classique* 79, 189-198; *vid.* E. Adelaide Hahn (1922). "Hendiadys: Is There Such a Thing? (Based on a Study of Vergil)", *The Classical Weekly*, 193-197.

¹⁰ Servi. *Aeneis*, 11, 571 FG

¹¹ Virgili. *Eneida*, 1, 61.4

Analitzem, per parts, el contingut del comentari. En primer lloc, ens diu que *molemque et montes* és una hendíadis per dir *molem montis*. Una altra vegada, però, veiem com no esmenta el terme tècnic d'hendíadis. Diu, això sí, que és una figura estilística (*et est figura*).

En segon lloc, atenem a l'explicació de l'hendíadis: *ut una res in duas diuidatur, metri causa interposita coniunctione*. És important aquí que digui *metri causa* ('per raons mètriques'). Acaba el comentari dient que trobem hendíadis també en un altre vers, *pateris libamus et auro*¹², de les *Geòrgiques*, en què *pateris et auro* seria una hendíadis per *pateris aureis*. Es tracta de l'exemple clàssic d'hendíadis que trobarem en la majoria de manuals d'estilística. Per exemple, és la cita que dona el Lausberg:

[...] Ver. Georg. 2, 192 *pateris libamos et auro* (= *pateris aureis*).

Passem a analitzar un altre passatge de Servi¹³:

[9, 601] **gelu duramus et undis** undis gelidis: et est ἐν διὰ δυοῖν, ut "hamis auroque trilicem"¹⁴: nam nemo quod plus est prius dicit; si enim duo essent, ante aquam diceret, sic gelu¹⁵.

[9, 601] **endurim amb gel i ones** ones gelades: i és ἐν διὰ δυοῖν, com "de malles i triple fil d'or": perquè ningú diu què hi ha en més quantitat; perquè si fossin dues coses, abans que "aigua", hauria dit "gel".

En aquest comentari, Servi assenyala que *gelu et undis* ('gel i ones') és hendíadis per *undis gelis* 'ones gelades'. A més, cita un altre exemple: *hamis auroque trilicem* 'de malles amb triple fil d'or' (*Eneida*, 3, 468)¹⁶. Com veiem, aquí no explica què és una hendíadis, sinó que directament la resol. En la cita que fa, tampoc no ho explicita, sinó que només hi fa referència.

¹² Virgili. *Geòrgiques*, 2, 192.

¹³ Hofmann (pp. 159) dona aquesta referència al comentari sobre l'*Eneida*, a més del passatge que hem comentat sobre les *Geòrgiques*.

¹⁴ Virgili. *Eneida*, 3, 468.

¹⁵ *Servii Grammatici qui fervntvr in Vergilii carmina commentarii* (Vol. I: *Aeneidos librorvm I-V commentarii*). Thilo, G. (ed.) (1881), Lipsiae, B.G. Teubneri.

¹⁶ Per a tots els exemples d'hendíadis en el comentari de Servi, *vid.* Ross, D. (2014), El origen de los estudios sobre la pseudocoordinación verbal. *Diálogo de la Lengua*, VI, 1989-1334.

2.3. Mosellanus

Fins a aquest punt de la nostra anàlisi, hem vist com tant Servi com Porifirió usen una perífrasi definitiva per tractar l'hendiàdis. Ho fan, de fet, en grec (i no pas en llatí) com succeeix amb la majoria dels recursos estilístics. És per això que ens podem preguntar en quin moment es comença a emprar en llatí el terme tècnic que usem actualment (hendiàdis).

El *Lexique de la prose latine de la Renaissance*¹⁷, en l'entrada d'*endiadis*, fa referència a Petrus Mosellanus (1493/94-1524), un humanista alemany, amic d'Erasme de Rotterdam, i professor de grec a la Universitat de Leipzig a partir del 1515.

L'obra citada és el seu tractat sobre figures retòriques: *Tabulae de schematibus et tropis* (Mos. Tab), en llatí. L'edició més usual és la de Francfort: 1516 (Paris: R. Estienne, 1535), que podem trobar al Fons Antic de la UB¹⁸, i digitalitzada a *Google Books*. Aquest lèxic ofereix, doncs, el terme ja en llatí.

Segons els textos conservats i les fonts consultades en aquest treball, Mosellanus és el primer autor que fa servir el terme tècnic (grecisme) en llatí, a partir del qual usem actualment el terme 'hendiàdis'. Passem, a continuació, a analitzar-ne el contingut:

Aquesta obra inclou l'hendiàdis sota l'apartat *Figura locutionis et eius partis* ('Figura d'estil i les seves parts) i sota la introducció *Cuius hae numerantur species: [...] endiadis* ('s'enumeren aquests tipus d'aquestes - s'entén, 'tipus de figures estilístiques'), localitzada just abans d'*hypallage*.

A la cinquena pàgina en trobem la definició, que citem a continuació:

Endiadis, figura quum fixum in mobile soluitur: ut, per famam ac populum · pro, per famosum populum, dixit poeta·

N'oferim, tot seguit, una traducció:

¹⁷ Hoven, Grailet, L., & Renard-Jadoul, K. (2006). *Lexique de la prose latine de la Renaissance = Dictionary of Renaissance Latin from prose sources* (2ème éd., revue et augmentée). Brill. "Auteurs et textes latins de la Renaissance". P. 189

¹⁸ Aquila Romanus, Beda, Rufinianus, I., Schade, P., Rutilius Lupus, P., & Gryphius, S. (1540). *De figuris sententiarum ac verborum: catalogus authorum sequenti pagella continetur*. [Identificació al Fons antic de la UB: XV-2679-3].

Hendiàdis, és una figura en què allò que és fix es desplega en allò que és mòbil: com ‘a través de l’opinió (pública) i del poble’ que el poeta usa en lloc de ‘l’opinió del poble’.

Respecte d’aquesta definició, destaquem els següents punts: en primer lloc, Mosellanus cita *endiadis*, transcrit sense h (transcripció a l’alfabet llatí de l’aspiració del numeral neutre grec ἔν) i amb ambdues i llatines (en lloc de transcriure l’ípsilon grega amb una y, com trobarem en algunes entrades de diccionari).

En segon lloc, l’ordena en el seu esquema just abans de la hipàllage, classificació que trobarem sovint en els manuals de Retòrica i Estilística estudiats.

En tercer lloc, la definició que en fa és molt atípica i, sobretot, eminentment conceptual, ja que no esmenta termes gramaticals “substantiu”, “complement atributiu del substantiu”, “conjunció copulativa”, “adjectiu”, etc., conceptes que seran clau en les entrades de diccionari.

En quart lloc, l’exemple que dona és *per famam ac populum*, que, com veurem, no és l’exemple més habitual. Tot i això, sí que és il·lustratiu de la figura, en tant que són dos substantius units per la conjunció copulativa (*ac*) en què un dels dos es resol com a complement atributiu de l’altre (*famosum populum*).

3. DEFINICIÓ I TERMINOLOGIA

L'hendíadis és una de les figures estilístiques de la qual s'han formulat les definicions més diverses i alhora més àmplies. És per això que ens fixem en un ampli conjunt de fonts, tant diccionaris com manuals específics d'Estilística llatina i, també, Estilística general.

Començarem amb les formulacions més generals i anirem concretant, amb l'objectiu de trobar una definició que reuneixi tots els matisos que la figura inclou, comentant individualment les entrades dels diccionaris i manuals que hem consultat.

3.1. Diccionaris més generals

3.1.1. Diccionaris en llatí

El primer diccionari que citem és, com és natural, el *Thesaurus linguae Latinae*, en un intent de trobar una primera referència a un concepte llatí dins d'un gran diccionari. El *Thesaurus* defineix hendíadis a partir del terme *hendyoin*.

hendyoin: ἔν διὰ δυοῖν. editur graece ubique (recte ut uid.); in codd. saepe litt lat (nonnumquam diuisis uerbis -en: semper praeter Serv. *Aene.* 11, 571 FG; -nni-: SERV. M bis; -dyin, -diin, -dyn, -din. SERV. codd passim). ad rem u. Schmalz-Hofmann(5) 823.

Si ens fixem en l'entrada d'aquest diccionari, trobem que ens dona, en primer lloc, la perífrasi grega ἔν διὰ δυοῖν. A més, assenyala, com és preceptiu, les diferents desinències que pot prendre el terme (-dyin, -diin, -dyn, -din), que, com veurem més endavant, són usades en diverses definicions. Aquesta entrada fa referència, clarament, al comentari de Servi a l'*Eneida* (llibre 11, v. 571), comentat en l'apartat anterior, en què Servi fa ús de la perífrasi definitòria de la figura. Però s'ha de tenir en compte que el *Thesaurus* no dona una definició de la figura. Cal esmentar, com a afegit, que aquesta paraula no es troba pas al *Thesaurus Linguae Graecae*, ja que, com hem vist, s'incorpora a partir de la perífrasi grega directament com a terme en el llatí tardà.

La segona obra de referència que citarem és un lèxic de la prosa llatina renaixentista: el *Lexique de la prose latine de la Renaissance* de Hoven, Grailet, L., & Renard-Jadoul, K. (2006).

endiadis *hendiadys / hendiadys: Mos. Tab., 9, 20; 12, 25 - On attendrait *hendiadys* ← ἔν διὰ δυοῖν.

Aquest lèxic inclou la figura de l'hendíadis ja directament sense h, com a *endidadis*. Dona com a font el tractat de Petrus Mosellanus; 1493/94-1524, *Tabulae de schematibus et tropis*, que hem traduït en el primer apartat. Cal assenylalar que el lema ja és *hendiadys*, a partir, com hem vist, de la perífrasi grega definitòria.

3.1.2. Gramàtiques llatines

A continuació, fem referència a una gramàtica llatina en anglès, del 1913, *Gildersleeve's Latin grammar*, que inclou la figura amb el terme *endiadis* dins les figures de sintaxi i retòrica (*Figures of syntax and rhetoric*), al paràgraf 698:

698. hendiadis (ἐν διὰ δυοῖν) consists in giving an analysis instead of a complex, in putting two substantives connected by a copulative conjunction, instead of one substantive and an adjective or attributive genitive.

Vulgus et multitudo, 'the common herd'. *Via et ratio* (C., Verr., I. 16, 47), 'scientific method'. *Vi et armis*, 'by force of arms'.

So two verbs may be translated by an adverb and a verb: *fundi fugarique*, 'to be utterly routed'.

La definició d'hendíadis que dona aquesta gramàtica inclou els termes que continuarem trobant en les definicions de manual: es tracta d'una figura que uneix dos substantius a través d'una conjunció copulativa, per substituir el que esperaríem trobar com a substantiu i adjectiu (o un genitiu atributiu, que el complementa). Per tal d'exemplificar aquesta definició, la *Gildersleeve's Latin grammar* ofereix diversos exemples llatins.

El primer exemple que dona és *uulgus et multitudo* (literalment 'la gent i la multitud'), que tradueix com a *the common herd*, desfent directament l'hendíadis, ja que atribueix l'adjectiu *common* (a partir del nominatiu llatí *uulgus*) al substantiu *herd* (traducció de *multitudo*).

El segon exemple, de les *Verrines* de Ciceró, és *uia et ratio* (literalment 'el mètode i la raó'), traduït com a *scientific method* ('el mètode científic'), és a dir, tornant a desfer directament l'hendíadis en atribuir l'adjectiu *scientific* (a partir del nominatiu llatí *ratio*) a *uia*, que tradueix per *method*.

El tercer exemple d'aquesta gramàtica són els ablatius *ui et armis* (literalment, 'per la força i per les armes'), traduït atribuint la idea d'*armis* com a complement de *ui* (*by force of arms*: 'per la força de les armes'). En aquests tres exemples, veiem com la connexió entre ambdós termes es dona a partir de la conjunció copulativa *et*.

A continuació, en trobem un altre amb l'enclítica *-que*, però, aquesta vegada, no es tracta d'un substantiu i el seu complement atributiu, sinó de dos verbs, que aconsella traduir per mitjà d'un verb i un adverbí (és a dir, l'adverbí complementa el verb). L'exemple que dona en aquest cas són els infinitius passius *fundi fugarique* (literalment: 'ser derrotat i ser posat en fuga') que interpreta com el fet de ser completament derrotat (*to be utterly routed*). Aquí veiem com és la noció de l'infinitiu *fundi* la que s'atribueix a *fugari* en forma d'adverbí.

Aquesta és, doncs, la primera de les definicions que hem trobat fins ara que no només fa referència a dos substantius units copulativament, sinó que amplia la noció d'hendíadis a dos verbs.

3.1.3. Diccionari general de termes filològics

En aquest apartat, que inclou diccionaris més generals, hem d'incloure el *Diccionario de términos filológicos*, de Fernando Lázaro Carreter. L'entrada d'hendíadis que dona és la següent:

Hendíadis. Expresión de una idea única mediante dos sustantivos unidos por una conjunción copulativa. Así, en latín, *portat poculum et aurum*. En tal caso, el español prefiere un solo sustantivo, modificado por un complemento: 'lleva una copa áurea, una copa de oro'.

Defineix l'hendíadis com a una figura que expressa una única idea a través de dos substantius units per una conjunció copulativa, que és la definició que hem anat trobant. En aquest cas, no afegeix els verbs. De totes maneres, ofereix un exemple en llatí ben curiós, perquè sembla una adaptació, per fer més fàcil la seva comprensió, del famós *pateris libamus et auro* virgilià¹⁹: *portat poculum et aurum*. L'hendíadis la trobem en el complement directe del verb *portat* (*poculum et aurum*, que, literalment, vol dir 'una copa i or').

És interessant el comentari que fa sobre la llengua espanyola (*el español prefiere un solo sustantivo, modificado por un complemento*), perquè exemplifica allò que hem vist en les traduccions de les

¹⁹ Virgili. *Geòrgiques*, 2,192.

hendíadis en els diccionaris estudiats fins ara, però hi afegeix la clara preferència per la llengua romànica de substituir un dels dos substantius units copulativament i transformar-lo en el complement de l'altre substantiu. Així, de la mateixa manera que la resta de diccionaris, tradueix la frase desfent l'hendíadis: 'lleva una copa áurea, una copa de oro'.

3.2. *Diccionaris o manuals més propis de Retòrica i Estilística*

Un cop analitzades les definicions que hem trobat de la figura en diccionaris més generals, passem a fixar-nos en les que en donen els diccionaris o manuals específics, tant de Retòrica i Estilística llatines com de Retòrica i Estilística generals. Classifiquem les entrades dels esmentats diccionaris segons el criteri següent: d'una banda, les que fan definicions basades en l'Estilística en textos llatins i, d'altra banda, les que en fan de més laxes, menys concretes, per donar cabuda a exemples d'hendíadis en llengües modernes.

Val a dir que tots els diccionaris generals fan una definició ajustada a l'hendíadis llatina; només alguns manuals moderns en fan una definició més àmplia.

3.2.1. Definicions d'hendíadis clàssica

En aquest apartat, estudiarem definicions que s'ajusten més a allò que és una hendíadis als estudis de llengües clàssiques (concretament en llatí) en obres dedicades a estilística llatina, però, també, definicions d'hendíadis en textos que, tot i estar escrits en llengües modernes, segueixen el concepte d'hendíadis clàssica. Se citen a continuació les obres en ordre cronològic.

La primera obra que citem és *A dictionary of stylistics*, de Wales (1989).

From Gk 'one thing by two' and what Puttenham (1589) dubbed the 'figure of twinness', hendiadys is a relatively uncommon figure of rhetoric where two nouns connected by *and* are used instead of the more usual adjective + noun construction, to give added emphasis, e.g:

The heaviness and the guilt (i. e. heavy guilt) within my bosom
Takes off my manhood'

(Shakespeare: Cymbeline, V. ii)

La definició d'aquest diccionari fa referència a la perífrasi definitòria grega (traduïda a l'anglès per *one thing by two*) i defineix hendiàdis com a dos substantius units per la conjunció copulativa, en lloc d'un sintagma nominal format per un adjectiu i el nom al qual complementa. Veiem, doncs, que defineix l'hendiàdis segons els models clàssics. L'exemple que dona és un vers de Shakespeare, en què *The heaviness and the guilt* ('la pesadesa i la culpa', dos substantius units copulativament) s'hauria d'interpretar com a *heavy guilt* ('la culpa pesada' un adjectiu que complementa el nom en el sintagma nominal).

En destacarem, però, dos comentaris: d'una banda, diu que és *relatively uncommon* ('relativament inusual'). Com estem veient en aquest treball, l'hendiàdis és una figura estilística de difícil definició i complicada justificació, i és cert que no és tan clara i usual com altres recursos estilístics. De l'altra banda, assenyala que el seu ús afegeix èmfasi a l'expressió (*to give added emphasis*).

En segon lloc, citem el *Diccionario de retórica y poética* de Beristáin, que conté la següent entrada:

Endiadis. V- Endiadin.

Endiadin (o hendiadin o endiadis):

figura de pensamiento que consiste en reemplazar al epíteto de un sustantivo por un segundo sustantivo mediante la conjunción:

“observé la hormiga y su laboriosidad” (en lugar de: la hormiga laboriosa).

Con ello se disocia el objeto de su cualidad inherente y se colocan ambos en un mismo plano, por lo que su interrelación no se explicita sino apenas se sugiere y su comprensión exige un trabajo del receptor.

Su naturaleza es, pues, la de los metalogismos que se producen por supresión adición parcial (sustitución) de una forma sintáctica por otra, para producir un efecto de énfasis en su significado. Algunos tratadistas, sin embargo, consideran una metatixa esta figura, es decir, una figura de construcción, como si estuviera limitada a la sustitución, que sí ocurre, de la acumulación subordinante por la coordinante:

la súbdita mudanza de repente
le turbó la vitoria y la alegría...

ERCILLA

en lugar de “la vitoria alegre” o “la alegría de la vitoria”.

Aquest diccionari en llengua espanyola ofereix una definició interessant d'hendíadis en diversos aspectes. D'una banda, és curiós que s'assenyali que és una figura de pensament, no de dicció, que és la classificació més comuna en la resta d'entrades. És per això que la seva definició redueix l'hendíadis a “epíteto” (en Estilística, un epítet és bàsicament un adjectiu innecessari, inherent a les qualitats del substantiu al que complementa).

De l'altra banda, la definició sembla contemplar el fenomen pel qual s'origina la figura des d'un altre punt de vista, l'oposat o el contrari al que hem vist fins ara. En el diccionari de Beristáin, es diu que es reemplaça aquest hipotètic epítet, que complementaria a un substantiu, amb un altre substantiu, que s'hi uneix a través de la conjunció copulativa. És a dir, que simplifica el concepte de la figura hendíadis en un epítet transformat en substantiu. Dona l'exemple de *la hormiga y su laboriosidad* en lloc de *la hormiga laboriosa*. En realitat, tot i que defineixi el procés d'una manera força curiosa, es tracta de la mateixa idea: la figura consisteix a dir ‘la formiga i el seu esforç’ en comptes de dir simplement ‘la formiga esforçada’. Afegeix, a més, que el fenomen i la seva comprensió impliquen un esforç per part del receptor (*su interrelación no se explicita sino apenas se sugiere y su comprensión exige un trabajo del receptor*).

En la conclusió d'aquesta definició, en un intent, tal vegada massa forçat, d'oferir una ubicació de la figura en una taxonomia molt estricta, trobem la designació d'hendíadis com a metalogisme²⁰ per substitució sintàctica, que produeix èmfasi. Aquesta és, doncs, la primera vegada que trobem en la nostra anàlisi una referència a la capacitat d'emfasitzar el significat que té aquesta figura.

Ara bé, tot i haver donat la seva interpretació de l'hendíadis, també considera l'opinió d'altres autors que consideren la figura estilística com a metataxa²¹. Aquesta definició és la que trobem en altres manuals, entre ells, el Lausberg, com veurem més endavant.

²⁰ D'aquest mateix diccionari, també trobem la definició de *metalogismo* i *metataxa*. Fa referència a: Dubois. (1970). *Rhétorique générale*. Librairie Larousse.

²¹ Figura de construcció: acumulació subordinant per la coordinant). Metataxa és terminologia del grup μ (figures que afecten a la sintaxi, a la construcció).

Per tal d'il·lustrar el contingut teòric, posa com a exemple uns versos d'Ercilla, en què trobem *la vitoria y la alegría* en lloc de *la vitoria alegre* o *la alegría de la vitoria*. Destaquem aquesta doble opció per resoldre l'hendíadis: proposa, en primer lloc, substituir el segon substantiu (*alegría*) per un adjectiu (*alegre*); en segon lloc, proposa la substitució del primer substantiu (*vitoria*) per un genitiu atributiu (*de la vitoria*), que completaria el primer substantiu (*alegría*). La doble possibilitat que presenta aquí respon a la mateixa idea que trobàvem anteriorment en la definició de la *Gildersleeve's Latin grammar: one substantive and an adjective* (que es correspondria amb la primera opció: *la vitoria alegre*) or *attributive genitive* (que podria ser la segona opció: *la alegría de la vitoria*).

A més, com hem anat veient fins ara, dona el terme tècnic de la figura amb les seves variants (tant amb *h* com sense, i amb la terminació *-din* que ens presentava el *Thesaurus Linguae Latinae*).

El tercer diccionari que esmentem és el *Diccionari de figures retòriques i altres recursos expressius*, d'Oriol Dauder, & Oriol i Giralt, J. El lema de la figura, en català, recull el terme amb *h* i sense *h*.

Hendíadis o endíadis. Figura retòrica que consisteix en la substitució d'un nom acompanyat d'un adjectiu (d'un complement o d'una oració de relatiu) per dos noms units amb una conjunció. L'exemple clàssic és de Virgili: *pateris libamus et auro* (libem amb les copes i amb l'or) en lloc de *pateris aureis libamus* (libem amb les copes daurades).

Exemple:

És fadrineta i com un sol
ara als meus braços desfalia;
si duu a les celles mort i dol [= la mort dolorosa]
duu a les pestanyes la metgia.

(Joan Salvat-Papasseit).

A continuació, defineix la figura com a “substitució d'un nom acompanyat d'un adjectiu [...] per dos noms units amb una conjunció”. Fins aquí, aquesta és la definició que trobem majoritàriament. Doncs bé, el punt rellevant de l'entrada d'aquest diccionari és l'afegit que inclou en l'adjectiu: “d'un complement o d'una oració de relatiu”. Trobem, doncs, per primera vegada en la nostra anàlisi, la possibilitat de substituir un dels dos substantius units copulativament no només per un adjectiu o un complement del substantiu, sinó que aquesta funció també és ampliada a una oració de relatiu (una ampliació lògica, ja que, sintàcticament, són equivalents, però, si més no, curiosa).

Destaquem també en aquesta definició un aspecte important: fins aquí, hem trobat definicions d'hendiadis que ens ofereixen exemples bé en llatí i traduïts a les llengües en què estan escrits els diccionaris, o bé directament exemples en llengües modernes. És aquest, doncs, el primer diccionari que analitzem que ofereix un exemple del llatí i, a més, un de català. Passem, a continuació, a analitzar-los.

D'una banda, cita l'exemple llatí clàssic, que és el que trobarem en moltes de les definicions que veurem al llarg d'aquest treball: *pateris libamus et auro* (traduït al català per 'libem amb les copes i amb l'or') en comptes de *pateris aureis libamus* (traduït per 'libem amb les copes daurades'). Veiem aquí l'atribució de la idea d'*auro* a *pateris* amb l'adjectiu "daurades".

De l'altra banda, trobem uns versos de Joan Salvat-Papasseit, en què tenim els dos substantius units copulativament "mort i dol" en lloc d'un substantiu i el seu complement en adjectiu ("la mort dolorosa"). Per tant, podem comprovar que, tot i tractar-se d'una llengua moderna, l'hendiadis respon a l'esquema de la figura clàssica.

La quarta obra a la qual farem referència en aquest apartat és l'*Stilistica latina* de Hofmann (2002), que tracta l'hendiadis en diversos apartats, és una de les que conté una definició més completa sobre la figura.

[...] L'endiadi consiste nel trattamento linguistico di un gruppo subordinato come gruppo coordinato (cfr. H.-Sz., Synt. § 227). Una sua delimitazione rispetto all'accumulo sinonimico (§ 37) è spesso quasi impossibile; ancora più difficile è distinguerla dall'epesegesi, per esempio in Verg. Aen. 1,258s. *urbem etpromissa Lavini / moenia*, 5,399 *pretto inductus pulchroque iuvenco*, 11,571 *equae mammis et lacte ferino* (che Serv. auct. ad locum definisce endiadi); entrambe infatti, l'endiadi e l'epesegesi, hanno le proprie radici, in Virgilio, nella sua predilezione per la paratassi, in cui gioca un ruolo anche la comodità metrica (cfr. anche infra, § 56) [nota 301].

[nota 301]: Esempio classico di endiadi, che disgiunge la forma dalla materia, è Verg. *georg.* 2,192 *pateris libamus et auro*, su cui vd. Mynors (1990: 127) e Horsfall (2000: 73 ad Aen. 7,40). Non è solo una comodità metrica, è un potenziamento dell'immagine, sdoppiata nelle sue componenti (cfr. Traina 1997: 106 a Verg. Aen. 1,293)].

En primer lloc, sota la classificació d'*Allungamento dell'espressione e del discorso* ('allargament de l'expressió i del discurs'), defineix l'hendíadis com a grup subordinat per grup coordinat, definició que correspon a allò que ja hem trobat anteriorment en diversos manuals. Ho fa, també, a partir de la perífrasi ἔν διὰ δυοῖν (i comenta que apareix per primer cop en Porfirió). Cal destacar un dels exemples que cita: *equae mammis et lacte ferino* (en què Servi, comentant l'*Eneida*, defineix hendíadis, com hem vist en el primer punt del treball²²).

A més, afegeix que és difícil de distingir d'altres figures o fenòmens estilístics com l'acumulació sinonímica (*accumulo sinonimico*) i de l'epexègesi (*epesegesi*)²³. En aquesta entrada s'assenyala que tant l'hendíadis com l'epexègesi tenen les seves arrels (*hanno le proprie radici*) en Virgili, autor en les obres del qual és natural que predomini la parataxi, si les comparem, al menys, amb les obres dels prosistes. El punt clau d'aquest comentari és la següent oració: *in cui gioca un ruolo anche la comodità metrica*, ampliat en la nota a peu de pàgina, on esmenta l'exemple clàssic de l'hendíadis llatina: *pateris libamus et auro*. Comenta que l'hendíadis en aquest vers no obeeix només a raons mètriques, sinó que es tracta d'una manera de potenciar les imatges a través de la duplicació dels components. Trobem, per tant, un esment no només de la utilitat mètrica de la figura sinó, també, com hem vist en definicions anteriors, la seva capacitat emfàtica.

L'última obra a la qual farem referència en aquest apartat és la *Introducció a l'estilística llatina* d'Avilés (2013) que, sota la classificació d'"Acumulació de mots per coordinació o per juxtaposició", defineix hendíadis com una figura formada per dos substantius units amb un nexce coordinant. A més, afegeix, per primera vegada en la nostra anàlisi, la idea de subjectivitat (que recorda al comentari en la definició del diccionari de Beristáin sobre la comprensió de la figura per part del lector), que permet distingir l'hendíadis d'una coordinació simple.

Hendíadis: el poeta empra un nexce coordinant per a unir dos substantius que podrien formar un sol sintagma en forma de substantiu i adjectiu, o de substantiu i genitiu (291-295). El context és essencial per a decidir si ens trobem davant d'una hendíadis o d'una coordinació corrent, però de vegades també hi intervé la subjectivitat.

[...] 294. *te greges centum Siculaeque circum*

²² *vid.* 2. De la perífrasi al terme tècnic

²³ En estilística, l'addició d'una clàusula o oració explicativa per tal de facilitar la comprensió del text.

mugiunt uaccae... [Hor. carm. 2, 16, 33-34]

‘Al teu voltant mugeixen cent ramats i vaques sicilianes’

(Substitueix un sintagma com *centum greges Sicularum uaccarum* ‘cent ramats de vaques sicilianes’).

A continuació, aquest manual ofereix cinc exemples, dels quals destacarem el quart: en *greges centum Siculaeque uaccae tindríem*, literalment ‘cent ramats i vaques sicilianes’, però que es pot entendre com ‘cent ramats de vaques sicilianes’. Aquest és el primer exemple dels que hem analitzat en què trobem dos sintagmes nominals units copulativament, en lloc d’únicament dos substantius (que serien *greges* i *uaccae*).

3.2.2. Definicions més àmplies d’hendíadis

Un cop analitzades les definicions d’hendíadis que s’ajusten més als models clàssics, passem a tractar, en aquesta segona categoria, aquells manuals i diccionaris que donen definicions més àmplies de la figura. Com hem fet anteriorment, seguim un ordre cronològic.

En primer lloc, cal fer esment del llibre *Colores Rhetorici Eine Auswahl Rhetorischer Figuren Und Gemeinplatze Als Hilfsmittel Fur Ubungen an Mittelalterlichen Texten*, de Leonid Arbusow (1963). És interessant aquesta obra en el sentit que inclou un element nou, que encara no havíem vist en la nostra anàlisi, limitada fins ara a l’hendíadis com a figura. Es tracta del concepte d’oració d’hendíadis. Analitzem-lo, doncs:

5. Die Satzhendiadys. Sie ist in der amplifizierenden Wirkung den obigen Variationsarten teilweise verwandt. Nach S. Hellmann (Die Vita Heinr. IV., 1934) ist sie eigentlich eine Pseudohendiadys, bei der von zwei miteinander verbundenen Sätzen der zweite den Inhalt des ersten variiert, allenfalls steigert, aber nicht eigentlich Neues hinzufügt, bzw. den ersten Satz ergänzt, ohne den Grundgedanken abzuändern, z. B.: “*Nisi uestra largitas (mihi) subuenisset, et uestra me fouissent consilia*”.

Heinr. Chron. Liv. 26,8: Domos et edificia non habebant, et non erat eis locus neque refugium; [...]

Diesem Stilprinzip liegt die im 12./13. Jh, “zur Schwäche der Zeit”, gewordene rhetorische Figur des *Hen dia dyoin* (“Zusammenstellung zweier Worte zu einem Begriff”) zugrunde, die darin besteht, daß zwei Hauptwörter einander beigeordnet werden, von denen das eine eigentlich nur beiwörtliche Geltung hat (Reallex. der Lit.-Gesch. I, 421). Das bekannteste klassische Beispiel sind die Anfangsworte von Vergils *Aeneis* “Arma uirumque cano” (Mann und Waffen = den Mann in Waffen).

En primer lloc, veiem que aquest concepte d’oració d’hendíadis (*Satzhendiadys*), definit com a dues frases connectades, en què la segona varia el contingut de la primera, augmentant-lo, però sense afegir-hi res, sense canviar-ne la idea bàsica. Per tant, es tracta d’un efecte amplificador. L’exemple que ens dona és: “*Nisi uestra largitas (mihi) subuenisset, et uestra me fouissent consilia*”²⁴ (‘excepte si m’hagués ajudat la teva generositat i els teus consells m’haguessin sostingut’). Un altre dels exemples que cita és de Livi (Heinr. Chron. Liv. 26,8): *Domos et edificia non habebant, et non erat eis locus neque refugium* (‘No tenien cases ni edificis, i no hi havia lloc per a ells ni refugi’).

Cal destacar, doncs, aquesta definició més àmplia, en el sentit que inclou dins l’hendíadis la possibilitat d’unió copulativa de dues oracions, en què la segona dona èmfasi a la primera (la qual cosa hem trobat en altres definicions anteriors, però referit a un dels dos substantius units). Podríem relacionar aquesta idea, de fet, amb un pleonasme.

A continuació, defineix l’hendíadis segons el criteri clàssic (*Zusammenstellung zweier Worte zu einem Begriff*, ‘combinació de dues paraules en un sol concepte’) i cita com a exemple el primer vers de l’*Eneida* (*Arma uirumque cano*), com hem vist en altres definicions semblants. Hi afegeix que un dels dos substantius units només té validesa textual (és a dir, reafirma la idea anteriorment exposada, assenyalant que un dels substantius és un afegit emfàtic per raons retòriques). En acabar aquesta definició, fa referència a la tautologia, una figura que, també en altres obres, es relaciona amb l’hendíadis. Per tant, allò innovador d’aquesta definició seria la primera part.

Passem ara a la següent obra, el *Diccionario de retórica, crítica y terminología literaria*, de Marchese i Forradellas (1986), que fa un intent de definir, a més de l’hendíadis clàssica, una variant que pugui aplicar-se a les llengües modernes:

²⁴ La cita d’Arbusow és una adaptació de: *nisi uestra largitas meo labori subuenisset et uestra me fouissent ac solidassent consilia. Monumenta Bambergensia* (1969). UDALRICI CODEX. 118 229. Ed. Jaffé.

ENDÍADIS. La endíadis es una figura sintáctica de origen clásico que consiste en expresar un concepto mediante dos términos coordinados. Así, en el virgiliano *pateris libamus et auro* la pareja de sustantivos (endíadis) está en lugar del sintagma *pateris aureis* (= con copas de oro). Construcción análoga puede considerarse la acumulación del tipo: Siento faltarme alegría y vida (= la alegría de la vida) e incluso una bimembración en la que los dos términos sean semánticamente afines o se completen recíprocamente: Ilustre y hermosísima María (Garcilaso).

La definició de la figura clàssica i l'exemple virgilià són els que hem trobat sovint en altres tractats. Ens fixem, doncs, en la segona part de l'entrada del diccionari. En referir-se a l'hendíadis moderna, diu, de forma prudent, que es tracta d'una "construcción análoga" a la clàssica, allò que podem trobar en llengües modernes, en aquest cas, en castellà. El primer exemple d'aquesta acumulació respondria a la forma clàssica: *alegría y vida* (= *la alegría de la vida*).

És més interessant l'afirmació que fa a continuació: *e incluso una bimembración en la que los dos términos sean semánticamente afines o se completen recíprocamente*. De fet, és un intent de definir l'hendíadis "moderna", el primer que trobem en la nostra anàlisi: l'expressió d'un concepte únic a través de dos termes afins units per una copulativa (*Ilustre y hermosísima*). En aquests casos, com il·lustra l'exemple de Garcilaso, resulta difícil saber si es tracta d'una hendíadis o, simplement, com sembla més probable, de la unió per una copulativa d'aquests termes semànticament relacionats.

La tercera obra a la qual farem referència és el glossari de termes retòrics que hi ha al capítol «Estilística y Retórica» a la *Introducción al estudio de la literatura*, de Brioschi i Di Girolamo (1988).

[Glosario de términos retóricos]:

Endíadis, figura de acumulación (v.). Es la expresión en forma coordinada de una acumulación subordinante: *pateris libamus et auro* ("libamos en copas y en oro": Virgilio), por *pateris aureis* "en copas de oro".

Hem inclòs aquesta definició en aquest apartat perquè és, curiosament, molt àmplia, ja que és definida com una figura d'acumulació que s'expressa a través de la *forma coordinada de una acumulación subordinante* (no fa cap referència al fet que es tracti de substantius i adjectius, sinònims, oracions, o altres opcions), tot i això, l'exemple que dona és d'hendíadis clàssica.

Continuem la nostra anàlisi amb *Les figures de style* de Henry Suhamy, (1988), que defineix hendíadis com a una construcció que substitueix la subordinació sintàctica d'un complement de nom per una coordinació simple.

L'hendiadyn ou hendiadys est une construction qui remplace la subordination syntaxique d'un complément de nom par une coordination simple. Par exemple *per uim atque arma*, c'est-à-dire *par la force et par les armes* (Tite-Live, *Histoire romaine*, XLIII-4), alors que le sens suggère *per uim armorum* (par la force des armes). Cette écriture tend à effacer l'articulation logique et explicative de la phrase. La rhétorique se souvient qu'elle est un art, et que l'art refuse parfois les contraintes de la logique ou du formalisme grammatical. Le principe d'économie et de connivence permet au lecteur de deviner ce qui est seulement suggéré, et surtout l'intellect s'efface devant la sensibilité: ce type de construction, en mettant les parties du discours sur le même plan, privilégie les choses par rapport à la pensée des choses.

Autres exemples:

respirer l'air du lac et la fraîcheur (Rousseau, *Cinquième promenade*),

Penché sur l'onde et sur l'immensité (Hugo, *Ce qu'on entend sur la montagne*).

On verra par la suite qu'il y a des liens entre les tropes et les ellipses. Les litotes peuvent également être classés parmi les tropes, et on appelle métalepses (terme qui étymologiquement signifie permutation) les litotes de politesse et de diplomatie du genre "je ne veux pas vous déranger plus longtemps" pour signifier "ne m'en vais". Mais il vaut mieux dire que les deux sens sont signifiés simultanément, selon le processus d'enrichissement et de superposition qui caractérise les tropes.

La definició que dona, en primer lloc, és, si més no, la clàssica. És interessant, també, aquest comentari que diu *Le principe d'économie et de connivence permet au lecteur de deviner ce qui est seulement suggéré, et surtout l'intellect s'efface devant la sensibilité*: ('el principi d'economia i de conveniència permet al lector endevinar allò que només se suggereix, i sobretot l'intelete s'edifica abans que la sensibilitat'). Trobem en aquest raonament la idea que el lector és capaç d'entendre allò que es vol dir a través de l'hendíadis. És a dir, tornem a tenir una definició que convida a una comprensió de la figura des de la subjectivitat, des de l'àmbit de les impressions i la sensibilitat.

La cinquena obra que tractarem és *Le figure retoriche*, de Mortara Garavelli (1994). Sota la classificació de *Forme dell'accumulazione* ('Formes de l'acumulació'), juntament amb l'epítet i l'enumeració, defineix hendiàdis com a dos conceptes expressats a través d'un, que pot estar expressada en forma d'un nom modificat per un adjectiu o qualsevol altra construcció (*espressa da un nome modificato da un aggettivo o da qualche altra costruzione*) i també diu que un nom pot dur una especificació subordinada (*specificazione complementare subordinata*), motiu pel qual l'hem inclòs en aquest apartat.

L'Endiadi:

Endiadi è termine giunto a noi dal latino tardo hendiadys, coniato sull'espressione greca hendi dyôin "una cosa per mezzo di due". "Una cosa" è una nozione che nel discorso normale sarebbe espressa da un nome modificato da un aggettivo o da qualche altra costruzione; "due" sono i nomi coordinati fra loro che si usano al posto della normale costruzione subordinativa. L'ENDIADI, dunque, consiste nell'usare due espressioni coordinante (generalmente due nomi) al posto di un'espressione composta da due membri di cui l'uno sia subordinato all'altro (aggettivo + nome, oppure nome + specificazione complementare subordinata).

Tale costruzione si trova negli autori latini:

pateris libamus et auro (lett: "beviamo in coppe e in oro") al posto dell'espressione normale *pateris aureis libamus* ("beviamo in coppe d'oro").

in ioco atque uino (lett: "nello scherzo e nel vino" = "negli scherzi suggeriti dal bere", cioè "quando si scherza mentre si è brilli").

In italiano sono endiadi espressioni quali, ad esempio:

nella strada e nella polvere = nella strada polverosa;

nella polvere e nel vento = nella polvere sollevata dal vento

Quant als exemples que dona, comença pels llatins. Trobem, en primer lloc, el clàssic *pateris libamus et auro* i, en segon lloc, *in ioco atque uino* ('en el joc i en el vi', que voldria dir 'en el joc provocat pel vi'). Aquesta seria la traducció literal de la figura, però és curiosa la segona versió que proposa, ja que dona a l'hendiàdis un valor equivalent a una subordinada adverbial temporal (*quando si scherza mentre si è brilli* 'quan es bromeja mentre s'està begut').

És significatiu que, pel que fa als exemples en llengües modernes, i, en concret en italià, dona exemples que responen a l'hendiàdis clàssica: en primer lloc, *nella strada e nella polvere* = *nella strada polverosa* ('en el carrer i en la pols = en el carrer polsegós'). En segon lloc, *nella polvere e nel vento* = *nella polvere sollevata dal vento* ('en la pols i en el vent = en la pols aixecada pel vent').

La traducció castellana del llibre de Mortara Garavelli (1991)²⁵, afegeix el següent comentari, que fa referència al Lausberg, obra que comentarem al final d'aquesta classificació. Afirmar la tendència en els estudis clàssics d'analitzar les figures retòriques dels textos també a partir de la seva anàlisi sintàctica, és el motiu pel qual trobem l'hendiàdis definida no de forma abstracta, sinó concreta, intentant explicar la relació que hi estableixen els conceptes units copulativament en cada cas.

(ii). Bajo la rúbrica de acumulación subordinante Lausberg incluye la serie de posibles relaciones de dependencia sintáctica entre los miembros de la frase: subordinación de los adverbios y de los complementos (llamados 'nominales') al nombre, de los adverbios (o de locuciones adverbiales diversas) a los adjetivos y a otros adverbios. El hecho de que la taxonomía de figuras retóricas considere estos aspectos es una ulterior confirmación de la tendencia del sistema clásico a desarrollar los análisis del discurso a partir de bases gramaticales cuyas descripciones se aplican al análisis estilístico de los textos.

L'obra següent que cal considerar és el *Dizionario di Retorica e Stilistica*, d'autors varis (1995), que defineix la figura a partir de la perífrasi grega i tracta l'hendiàdis tant clàssica com moderna.

Endiadi. Termine grammaticale formato dai grammatici latini con l'espressione greca *hèn dià dyôin*, "uno per mezzo di due". Due sostantivi, dei quali l'uno sia logicamente subordinato all'altro, possono venire fra loro grammaticalmente coordinati con le particelle copulative: in questo modo i due concetti vengono come legati in un tutto uno e indivisibile, e l'idea, che avrebbe dovuto avere un'importanza secondaria, viene invece ad acquistare l'efficacia dell'idea principale. L'italiano usa invece in questo caso un sostantivo con un aggettivo: *natura pudorque* = pudore naturale; *ardor et impetus* = assalto impetuoso; *temeritas et casus* = il cieco caso; *ratio et disputatio* = questione scientifica. Il termine Endiadi indica anche, più in generale,

²⁵ Mortara Garavelli, B. (1991), *Manual de retórica* (Mª J. Vega, Trad.), Cátedra (vàries reimpr.). [*Manuale di retorica*. Milà, RCS, 1988 (successives reimpr.)].

un singolo concetto espresso mediante due parole (o due sintagmi) coordinati: per esempio, in Dante: “Ha natura sì *malvagia e ria*” (*Divina Commedia*, I, I, 97).

En la definició clàssica, fa esment del concepte de subordinació en la coordinació, que hem trobat sovint en la majoria de les definicions. En aquest sentit, també fa referència a l'èmfasi que la figura atorga a la idea principal (*i due concetti vengono come legati in un tutto uno e indivisibile, e l'idea, che avrebbe dovuto avere un'importanza secondaria, viene invece ad acquistare l'efficacia dell'idea principale* ‘els dos conceptes estan units en un tot únic i indivisible, i la idea, que hauria hagut de tenir una importància secundària, adquireix, en canvi, l'eficàcia de la idea principal’).

Ara bé, també fa una definició moderna de la figura, més àmplia: *un singolo concetto espresso mediante due parole (o due sintagmi) coordinati* (‘un únic concepte expressat mitjançant dues paraules – o dos sintagmes – coordinats’). Per exemplificar-ho, cita un vers de Dante (*Divina Commedia*, I, I, 97), on figuren els sinònims *malvagia* i *ria* (‘malvada i infame’). Aquesta definició s'assembla molt a la del *Diccionario de retórica, crítica y terminología literaria*, de Marchese i Forradellas (1986), que ja hem comentat.

Per acabar, i en una secció a part de tots els manuals i diccionaris que hem analitzat, passem a tractar el *Manual de retórica literaria* (1966), de Lausberg. Hem deixat per al final aquesta obra de referència ineludible en l'àmbit de la Retòrica i Estilística per aquesta raó: en aquesta obra, la figura de l'hendíadis no surt definida amb un terme tècnic, només se'n fa una breu al·lusió, sense donar-li una denominació concreta. Vegem-ho:

673. Una acumulación coordinante en vez de subordinante (v. párrafo 676) en el ἔν διὰ δυοῖν (Serv. Verg. *Georg.* 2, 192): Ver. *Georg.* 2, 192 *pateris libamos et auro* (= *pateris aueris*).

Trobem, més que una definició, una bona manera d'explicar el mecanisme pel qual s'origina la figura (subordinació a partir de la coordinació). Cita, a més, l'exemple clàssic de Virgili, *pateris libamos et auro*, i dona la perífrasi definitòria grega.

Abans de concloure aquest capítol, voldríem fer esment d'un cas d'hendíadis que constitueix una excepció respecte a tots els exemples que hem vist en la nostra anàlisi. Fins ara, hem trobat sempre substantius, sintagmes nominals o, fins i tot, oracions unides copulativament (a través de la conjunció *et* i l'enclítica *-que* en llatí i de les corresponents alternatives en llengües modernes).

Es tracta d'un exemple de Livi (*Ab urbe condita*, I, 24), en què la conjunció que uneix els dos substantius de l'hendíadis no és pas copulativa (com en la resta d'exemples), sinó disjuntiva (enclítica -ue). Es troba en un passatge on Livi reproduceix una fórmula ritual antiga per fer un jurament per part dels sacerdots fecials. Aquest fet, el que es tracti de llenguatge ritual, podria explicar aquest tipus d'hendíadis.

ex illis tabulis ceraue recitata sunt, literalment, 'han estat llegides (aquelles paraules) en les tauletes o en la cera', que voldria dir 'en les tauletes de cera'.

Arribats a aquest punt, hem vist, d'una banda, com la gran immensa majoria de manuals i diccionaris d'Estilística llatina, però també d'Estilística general, en llengües modernes (català, castellà, anglès, italià, alemany, francès), en tractar de definir l'hendíadis, posen com a exemple models llatins (els més usat és *pateris libamus et auro*, que ja hem comentat). Per tant, això demostra que aquesta figura s'entén millor en la llengua clàssica i que, tot i tractar-se de manuals moderns i incloure'n la definició moderna, prefereixen, per tal d'exemplificar-ho millor, fer referència al llatí.

D'altra banda, el primer vers de l'*Eneida* (*arma uirumque cano*) és un exemple tradicional, però, tot i això, trobem que no és clar. Com hem vist, alguns manuals el citen directament com a hendíadis i d'altres, en canvi, prefereixen ser menys arriscats i citar-ne un de més evident: *pateris libamus et auro*. Ara bé, si atenem al criteri sintàctic, podríem pensar que no ho és: és a dir, podríem analitzar *arma* i *uirum* com a complement directe de *cano* sense la necessitat de veure una hendíadis i, per tant, no traduiríem 'canto les armes de l'home', sinó 'canto les armes i l'home'. D'aquesta manera, de fet, comprovem que, quan es tracta d'identificar aquesta figura en un text, la nostra impressió o la nostra interpretació del que està dient, és a dir, la subjectivitat, tan esmentada en les diverses definicions que hem vist en la nostra anàlisi, és un factor moltes vegades determinant, com sol succeir amb molts recursos estilístics. A més, cal tenir en compte la capacitat d'èmfasi que aquesta figura pot donar a l'expressió normal del discurs. És, doncs, un exemple que, tot i ser clàssic, depèn de la interpretació del receptor, com molts altres casos d'hendíadis.

4. CONCLUSIONS

En tractar de resumir les conclusions d'aquest treball, podem dir, en primer lloc, que, l'hendíadis, aquesta figura d'estil, no és tractada als manuals antics perquè els gramàtics grecs van considerar que era un recurs poc freqüent als textos grecs i, a més, no intencional (és a dir, que no era una figura estilística com la resta, usada amb un objectiu concret).

Tal vegada perquè els textos llatins ofereixen més exemples d'hendíadis, aquesta figura és presa en consideració pels gramàtics llatins, si bé ho fan més per raons lingüístiques que no pas estilístiques. Així, el primer ús de la perífrasi definitòria es troba en el comentari a les *Odes* d'Horaci de Porfirió i, després, als comentaris de Servi sobre l'obra de Virgili, però no en els manuals clàssics de Retòrica i Estilística, com la *Rhetorica ad Herennium*, l'*Orator* de Ciceró o la *Institutio oratoria* de Quintilià, com esperaríem. Com hem vist en el nostre treball, no trobem el terme tècnic hendíadis fins al tractat de retòrica del segle XVI de Mosellanus, *Tabulae de schematibus et tropis*.

En segon lloc, podem afirmar que els problemes de definició que planteja la figura es troben ja en els primers comentaris dels gramàtics llatins, que tracten de precisar-la a través de la disjunció de les copulatives que uneixen substantius als textos comentats, per tal d'explicar-la. Aquesta dificultat es deu al concepte ambigu o subjectiu que inclou l'hendíadis en la seva interpretació, en tant que cal considerar que un dels conceptes complementa atributivament a l'altre i, per tant, es tracta d'una única idea, la qual cosa no sempre es veu amb claredat. A més, en algunes de les definicions, es fa esment de la capacitat emfàtica de l'hendíadis o, simplement, s'al·leguen raons mètriques. Per aquest motiu, no és una figura fàcil de definir sense citar-ne, abans, els corresponents exemples.

Fins i tot consultant els manuals moderns es pot comprovar com de difícil i complicat resulta definir i il·lustrar l'hendíadis a partir dels textos no clàssics, i és per això que, en la majoria dels casos, donen com a exemple textos llatins, que són més clars. La major part de les obres de referència defineixen la figura com a una acumulació coordinant usada en lloc d'una subordinant.

Val a dir que, sovint, trobem definicions àmplies o més abstractes que intenten encabir-hi, també, el concepte d'hendíadis moderna. Aquesta figura, en les llengües modernes, ha quedat, a parer nostre, desvirtuada, ja que no només presenta la possibilitat d'unir copulativament dos substantius, sinó també sinònims, oracions de relatiu, verbs i adverbis, etc.

Per tant, a tall de conclusió, podem afirmar que l'hendíadis és una figura que, tant en els exemples clàssics com, sobretot, en els moderns, continua presentant moltes dificultats a l'hora de definir-la. Aquests problemes tenen com a origen la mateixa naturalesa de la figura, on cal tenir en compte conjuntament la sintaxi i la semàntica, a més de la interpretació, de vegades subjectiva, de la voluntat d'estil de l'autor.

5. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

5.1. Fonts i traduccions:

Aquila Romanus, Beda, Rufinianus, I., Schade, P., Rutilius Lupus, P., & Gryphius, S. (1540). *De figvris sententiarvm ac verborvm: catalogus authorum sequenti pagella continetur*. [Identificació al Fons antic de la UB: XV-2679-3].

Arbusow, L. (1963), *Colores Rhetorici Eine Auswahl Rhetorischer Figuren Und Gemeinplatze Als Hilfsmittel Fur Ubungen an Mittelalterlichen Texten*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht,.

Ciceró. *Brutus*. Hendrickson, G. L., Hubbell, H. M., George L. (1939). Harvard University Press.

Ciceró. *De oratore*. Rackham, H., Sutton, Edward, W. (1942). Harvard University Press.

Horaci. *Odes* (J. Juan Castelló, Trad.).(Primera edició). (2020). Adesiara Editorial.

Horaci. *Q. Horati Flacci Carmina* (Editio Maior). Vollmer, F. (1907). In aedibus B. G. Teubneri.

Livi, Ogilvie, R. M. (1974). *Titi Livi ab urbe condita*. E Typographeo Clarendoniano.

Marx, F. (1894). [*Rhetorica ad Herennium*]. *Incerti auctoris De ratione dicendi: ad C. Herennium libri IV : M. Tulli Ciceronis Ad Herennium libri VI*. B.G. Teubner.

Monumenta Bambergensia (1969). UDALRICI CODEX. 118 229. Ed. Jaffé.

Mosellanus, P. (1538). *Tabulae de Schematibus et Tropis*. Biblioteca Estatal de Baviera (2009).

Porphyrio, P. *Pomponii Porphyrius Commentarii in Q. Horatium Flaccum*. Meyer (1874), (p. 67).

Quintilià, Cousin, J. (1980). *Institution oratoire*. Les Belles Lettres.

Servii Grammatici qui fervntvr in Vergilii carmina commentarii (Vol. I: *Aeneidos librorvm I-V commentarii*). Thilo, G. (ed.) (1881), Lipsiae, B.G. Teubneri.

Virgili. *Aeneis*. Conte, G. B. (2011). Gruyter.

Virgili. *Bucolica*. Ottaviano, P., Conte, G. B. (2013). Gruyter.

5.2. Manuals i diccionaris:

Avilés, J. (2013), *Introducció a l'estilística llatina*. Publ. de la UB.

Bailly, Egger, E., Séchan, L., Chantraine, P., & Séchan, L. (Louis). (2000). *Dictionnaire grec-français* (Ed. rev. / par L. Séchan et P. Chantraine). Hachette.

Beekes, Beek, L. van. (2010). *Etymological dictionary of Greek*. Brill.

Beristáin, H. (1998). *Diccionario de retórica y poética* (8a ed. (1a aumn.)). Porrúa.

Brioschi, F.; Di Girolamo, C. (1988), «Estilística y Retórica» (pp. 73-190) dins *Introducción al estudio de la literatura* (C. Vaíllo, Trad.). Ariel (successives reimpr.). [*Elementi di teoria letteraria*. Milà, Principato, 1984].

Dubois, J. (1970). *Rhétorique générale*. Librairie Larousse.

Estienne. (1831). *Thesaurus tes Hellenikes glosses = Thesaurus graecae linguae* (Nova editio auctior et emendatio). Firmin Didot.

Lázaro Carreter, F. (1971). *Diccionario de términos filológicos*. Gredos.

Gildersleeve, & Lodge, G. (1913). *Gildersleeve's Latin grammar* (3rd ed., rev. and enl. by B.L. Gildersleeve and Gonzalez Lodge). Macmillan.

Hoven, Grailet, L., & Renard-Jadoul, K. (2006). *Lexique de la prose latine de la Renaissance = Dictionary of Renaissance Latin from prose sources* (2ème éd., revue et augmentée). Brill.

Hofmann, J. B.; Szantyr, A. (2002), *Stilistica latina* (dir. A. Traina, trad. C. Neri, add. R. Oniga, rev. i índ. B. Pieri). Pàtron [Lateinische Stilistik (1965). Beck].

Lausberg, H. (1966). *Manual de retórica literaria: fundamentos de una ciencia de la literatura*. (J. Pérez Riesco, Trad.). Gredos. [*Handbuch der literarischen Rhetoric. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. Hueber, M. (1960)]

Marchese, & Forradellas, J. (1997). *Diccionario de retórica, crítica y terminología literaria* (5a ed.). Ariel.

Mortara Garavelli, B. de (1991), *Manual de retórica* (Mª J. Vega, Trad.), Cátedra (vàries reimpr.). [*Manuale di retorica*. Milà, RCS, 1988 (successives reimpr.)] .

Mortara Garavelli, B. de (1994). *Le Figure retoriche : effetti speciali della lingua*. Bompiani.

Murphy, J. J., ed., (1989), *Sinopsis histórica de la retórica clásica* (A. R. Bocanegra, Trad.). Gredos. [*A synoptic history of classical rhetoric*. (1972). Random, (3a. ed., Londres, Hermagoras Press, 2003)].

Oriol Dauder, J. A.; Oriol i Giralt, J. (1995). *Diccionari de figures retòriques i altres recursos expressius*. Llibres de l'Índex.

Suhamy, H. (1988), *Les figures de style*, (col·lecció *Que sais-je?*) (3^a ed).

Thesaurus linguae Latinae (1900). Lipsiae: In aedibus B.G. Teubneri. Gruyter.

Wales, K. (1989). *A dictionary of stylistics*. Longman.

5.3. Articles:

Ross, D. (2014), “El origen de los estudios sobre la pseudocoordinación verbal”, *Diálogo de la Lengua*, VI, 1989-1334.

Marina Sáez, R. M. (2010). “*Virtutes et uitia dictionis*, selección léxica y su condicionamiento métrico en el *Comentario a Virgilio* de Servio”, *L'antiquité classique* 79, 189-198.

E. Adelaide Hahn (1922). “Hendiadys: Is There Such a Thing? (Based on a Study of Vergil)”, *The Classical Weekly*, 193-197.